

Dr. Dénes György

AZ ESZTRAMOS-HEGY NEVÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Dr. Kalász Elek emlékének ajánlom.*

ÖSSZEFOGLALÁS

A hegy nevének két legrégebbi írásos előfordulása XVIII. századi és mindkét helyen Esztramos formában szerepel. A XIX. század folyamán általánosan használt térképen azonban Osztramos felirat áll, így a térképpel dolgozó szakemberek, főleg a geológusok és paleontológusok ezen a néven írtak a hegyről dolgozataikban. Sokan a magyarosabban hangzó Ostromos néven emlegetik. A környék lakossága azonban, akárcsak a XVIII. századi leírásokban, ma is kizárólag Esztramosnak nevezi a hegyet. Ezt a nevet helyes az irodalomban is általánosan használni, de az idegen nyelvű szakszövegekben a felreértések elkerülése érdekében célszerű zárójelben az Osztramos nevet is feltüntetni.

Az Esztramosnak a mészkőbányászat által az utóbbi évtizedben megcsönkített, valósággal lefejezett hegye a Felső-Bódva-medence messzire látszó, jellegzetes tájképi eleme, amely sziklás oldalával meredeken emelkedik Tornaszentandrás és Bódvárakó községek között, a Bódva bal partján, szembenézve Bódvaszilással és az Alsó-hegynek a folyó túlsópartján hosszan elnyúló vonulatával.

Szentandrás és Rákó faluk már az Árpád-korban is álltak, több középkori oklevél említi őket. Szentandrás lakói eredetileg hospesek voltak, ezek cseh vagy délnémet bányásztelepések lehettek, akiket a XI. vagy XII. században telepített ide valamelyik királyunk valószínűleg az esztramosi ércbányák művelésére (1). A szinmagyar környezetben a telepések gyorsan elmagyarosodtak, a XV. században hospes voltukat már csak kiváltságos jogállásuk jelezte.

Az Esztramos nevet hiába keressük a középkori oklevelekben, pedig nem is egy határjárást rögzítettek ezen a vidéken a XIII–XIV. században. Akkoriban esetleg még más, talán magyar neve lehetett ennek a jellegzetes, meredek hegynek; bár ha a szentandrás Árpád-kori telepések cseh nemzetiségűek voltak, akkor a szláv eredetű Esztramos név, illetve annak valamilyen ősi alakja tőlük is származhat.

A törökdúlás nem kímélte ezt a vidéket sem. A török ugyan itt tartósan nem tudta megvetni a lábát, de a XVI. század második felében többször is végigpusztította a Bódva-völgyét, kirabolva és felégetve a faluk egész sorát. Szentandrás is elpusztult, lakói valószínűleg északra, biztonságosabb vidékre menekültek. Egy 1576. évi feljegyzés Szentandrásról mint a törökdúlás miatt elnépteledett pusztá-faluról tesz említést (1). Bár néhány család visszatért, vagy a szomszéd falvakból költözött oda, de ez nem volt elegendő a határ megművelésére, ezért a földesúr, a herceg Esterházy család, a faluba a XVII. század végén vagy a XVIII. század elején szlovák parasztokat telepített (1), akik a határ egy részén a maguk nyelvén adták nevet a hegyeknek, völgyeknek és dűlőknek. Bár

napjainkig a szinmagyar környezetben Tornaszentandrás újkori telepesei is elmagyarosodtak, de a szlovák helynevek egy része a nép nyelvén ma is él.

Az Esztramos névvel — eddigi ismereteink szerint — Bél Mátyásnak az 1720-as évek táján készült latin nyelvű kézírataiban találkozunk először.

Bél Mátyás, a XVIII. század első felének kiváló magyar tudósa, évtizedeken át dolgozott fiai és tanítványai segítségével az akkori egész Magyarország földrajzi-történeti leírásának adatgyűjtésén és vármegyénkénti feldolgozásán. Az óriási munkának, a *Notitia Hungariae novae historico geographica*-nak csak egy kis töredéke jelent meg őt hatalmas folio alakú kötetben. De kéziratban a mű nagy része elkészült. Bél Mátyás halála után kiadatlan kéziratának többsége az esztergomi Primási Levéltárba került. A fontosabbnak ítélt anyagok mikrofilmjeit az Országos Levéltár Filmtára őrzi. Itt bukkantam rá az egyik latin nyelvű kézirat fotóján Tornaszentandrás és Bódvárakó néhány soros említésére. Mindkét falu leírásában, tehát a kéziratban két helyen is szerepel az Esztramos neve, Rákónál jelzővel is bővítve: „*praeceus mons Esztramos*”, vagyis „*az igen magas Esztramos hegy*”-ként leírva (2).

Bél Mátyás életútjának és művei megjelenési időpontjának ismeretében (3) e kézirat megszületését legkorábban az 1710-es, legkésőbbben az 1730-as évekre tehetjük.

Az Esztramos nevével ezt követően ismét kéziratok anyagokban találkozunk. Magyarország első nagyszabású, az egész országra kiterjedő, katonai célú térképezését Mária Terézia rendelte el, de a munka már csak utóda, II. József, a „kalapos

* Dr. Kalász Elek (1905–1974) tornaszentandrás születésű történész, volt ciszterci rendi szerzetes-tanár emlékének ajánlom ezt az írást. Hűséges krónikása volt szülőfalujának, önzetlen, lelkes és fáradhatatlan gyűjtője és feldolgozója a környék történelmi adatanyagának. Ő, aki az Esztramos lábánál született és nőtt fel, ösztönzött, készítetett rá, hogy kiálljak a környék népe által egységesen használt Esztramos név egyedüli helyessége mellett.

király” uralkodása idején fejeződött be. Az egyetlen kéziratot példányban készült és a maga korában természetesen szigorúan titkos és Josephinische Aufnahme vagy magyarul I. katonai felvétel néven emlegetett térképanyagot a bécsi Kriegsarchív őrzi, de mikrofilmje a magyar Hadtörténelmi Levéltár birtokában is megvan. A térképanyagot egy részletes szöveges leírás, az úgynevezett Landesbeschreibung egészíti ki. A Felső-Bódva-medence környékének térképezésére és leírására 1784-ben került sor. A Prohászka huszáralhadnagy által készített térképlap fotóján a vonalkázással ábrázolt domborzat miatt csak bizonytalanul betűzhető ki az Esztramos(erg) felirat de a németnyelvű Landesbeschreibung-ban (Coll. XXI. Sect. 9.), a Torna megyei Szentandrás leírásában félreérthetetlenül olvashatjuk: „Hier ist der Höchste der Esztramos Berg, der sehr steil und felsig ist”, tehát Tornaszentandrás határában a legmagasabb az Esztramos-hegy, amely igen meredek és sziklás.

Az 1800-as évek elején Görög Demeter kiadásában sorban jelentek meg Magyarország vármegyéinek térképei. A Torna megyei lap 1805. évben helyesbített kiadásán az Esztramos nevét a térkép *Osztramos*-nak írja. (Nem ez az egyetlen hiba a térképen.) A Görög-féle térképsorozat több mint fél évszázadon át számos kiadásban került közközre (4) és így akik a térképpel dolgoztak, de nem jártak a helyszínen és nem tudták, hogy a hegy nevét a nép Esztramosnak mondja, azok a térkép alapján Osztramosként emlegették, illetve írtak róla. Így kerülhetett bele az elírt név Thiele Magyarországot részletesen leíró, szélesen elterjedt könyvébe is (5), ahonnan ismét többen átvehették az elírt nevet.

A múlt században, a „délibábos nyelvészet” időszakában vált divattá az idegen hangzású helynevek magyarosítása. Az Osztramos névből kézenfekvő volt Ostromos-t csinálni és a délibábos nyelvészeket egyáltalán nem zavarta az a körülmény, hogy semmi adat, sem pedig nyom nem utal arra, hogy a hegyen valaha is erődtítmény állt volna, amelyet valaki megostromolt.

Így tehát amikor a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Pesty Frigyes történettudósunk 1864-ben nyomtatott kérdőívet küldött szét az ország minden községébe, hogy írják össze a falu határának helyneveit, és ha tudják a nevek eredetét is írják meg, akkor Bellus Mihály, Szentandrás és Rákó jegyzője azt írja róla a szentandrásai jegyzőkönyvben: „Ostromos vagy Stormos...éjszokról majd járhatatlan hegy ... nevét vagy hadakozási emlékből vette, vagy a meredek szót jelentő stormi szótól. ... vannak benne oly üregek, ahol ember és állat csontok találtak.” A rákói jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „Ostromos hegy (németek szerint Sztormos) ... magaslati része megjárhatatlan meredek, miért is többek állítása nyomán Sztrmi tót szótól kaphatta nevét ... de mások állítása után az is lehet oka elnevezésének, hogy több üregeiben ember és állatok csontvázai találtak ... hadakozási helynek tűnik fel vagyis ostrom hely.” — (A névproblémától függetlenül itt találjuk az esztramosi barlangok első említését!)

Minden bizonnyal helyes úton járt Bellus Mihály jegyző úr, amikor a strmý = meredek szláv szóból vezette le az akkor még részben szlovák népességű falu határában emelkedő hegy nevét. (Erről konzultáltam dr. Kiss Lajossal, az MTA Nyelvtudományi Intézete tud. főmunkatársával, akinek ezúton mondok őszinte köszönetet készséges segítéséért.)

A strmý szóból kialakult helynévbe nyilván a környezet magyar lakosságának hatására kerültek bele újabb magánhangzók, hiszen a négy egymást követő mássalhangzó a magyar ember számára kimondhatatlannak tűnik. Ezért a magyar nyelvbe beépült jövevényszavakban szereplő szökezdő mássalhangzótorlódások feloldása általános gyakorlatának megfelelően a népnyelv előtét hang és bontó hang alkalmazásával oldotta fel a torlódást (6). Az előtét hang az adott esetben *e* és *o* egyaránt lehetett volna, talán előfordulhatott egy időben mindkét változat is, de a Bél Mátyás kéziratában, valamint az I. katonai felvétel mellékletét képező Landesbeschreibungban fennmaradt és mindkét esetben kétségtelenül helyszíni felvételekből származó adatok már a XVIII. századra is az *e* előtét hang használatát igazolják. A mai teljesen egységes névhasználat pedig egyértelműen bizonyítja, hogy a népnyelvben az *e* előtét hang végérvényesen rögződött.

Azt azonban ma már nehéz lenne biztonsággal eldönteni, hogy az Árpád-korban Szentandrásra telepített hospesek vagy az Esterházyak által a XVII. század végén — XVIII. század elején odahozott szlovák jobbágyok adták-e a hegy nevét. Az a körülmény azonban, hogy Bél Mátyásnak a XVIII. század első évtizedeiben készült kézírata már nemcsak Szentandrás, de Rákó leírásánál is a magyar népnyelv által, a magyar nyelv törvényei szerint átalakított, ma is használt formájában Esztramos-ként rögzíti a hegy nevét, inkább a középkori elnevezés mellett szól, hiszen a név átvételéhez, átalakulásához és a környéken való elterjedéséhez hosszabb idő kell, és ez az Esterházy-féle telepítéstől Bél Mátyásig nem igen állt rendelkezésre. Ha a hegy neve valóban az Árpád-kori telepesektől származna, akkor ez újabb adalék lenne azok cseh volta mellett.

Aki megfordult a helyszínen annak rendszerint feltűnt, hogy a nép a hegyet Esztramosnak nevezi és persze akadtak nyelvészkedő kedvű emberek, akik magyarázatot is kerestek erre. Minthogy pedig régebben a magyar középiskolákban kötelező volt a latin nyelv tanulása, szlovákul pedig kevesen tudtak Magyarországon, a nyelvészkedők többsége az Esztramos nevet a latin hangzású „extra mons”-ból próbálta levezetni, mondván, hogy ez a hegy kiáll a hegycsoportból, külön áll, meg különleges is. Ezt a szellemesnek tűnő, tetszetős magyarázatot napilapjaink többször is felelevenítették, — de nyelvészek soha (pl. 7). Eltekintve attól, hogy ez a szóképzés a latin nyelv szabályainak sem felel meg, teljesen elképzelhetetlen, hogy a szomszédos faluk magyar vagy tót jobbágyparaszti lakossága latin nevet adna egy hegynek. Még ha

egy tréfás kedvű plébánosnak vagy ott terepmunkát végző térképésznek, geológusnak eszébe jutna is ilyesmi, soha nem gyökerezne meg egy ötletszerűen bedobott, a nép számára idegen és érthetetlen név a parasztok között.

Ezzel szemben kézenfekvő, hogy egy hegyet, amelynek szembetűnő jellegzetessége a rendkívül meredek sziklás oldala, a lábánál levő falu szláv lakossága a maga nyelvén mint meredélyt emlegeti. Emlékeztetnek rá, hogy az 1784. évi Landesbeschreibung és a Pesty-féle kérdőívre 1864-ben adott jegyzői válasz egyaránt kihangsúlyozzák a hegy meredek voltát.

A földrajzi helynév gyűjtésben és feldolgozásban jártas Strömpl Gábor óvatosságából mindhárom nevet felsorolja, midőn a hegyet megemlíti egy cikkében: „Osztramos (Extramos vagy Ostromos) hegy...” (8).

Boros Ádám professzor, aki a hegyet többször is megmászta, Magyarország mozaikját feldolgozó nagy német nyelvű szakmonográfiájában következetesen Esztramosnak nevezi, csupán egy helyen írja le, de ott is az Esztramos után — nyilván a félreértések elkerülése érdekében — az Ostromos nevet (9). Utóbb egy kis cikkében megmagyarázta, hogy a helyes Esztramos nevet „ál-népetimológiával magyarosították Ostromosra”, és hogy az Ostromos név új keletű magyarosítási törekvések szüleménye. Egyébként az Esztramos név eredetét — mint sokan mások — ő is latin extra mons-ban keresi (10).

Míthogy a múlt század eleji — Görög-féle — térképeken majd a II. katonai felvétel nyomán készült térképeken is Osztramos néven szerepelt a hegy, a térképekkel dolgozó szakemberek, köztük a geológusok és paleontológusok a múlt század óta máig is többnyire Osztramos néven írtak a hegyről (pl. 11, 12).

Csak hogy a térképek sem következetesek. Míg a XVIII. század térképésztisztje Esztramos-t írt, a XIX. századi térképeken Osztramos állt, a XX. század első felének térképein már Esztramos. Nyilván a helyesítő bejárások során a térképészek észlelték, hogy a lakosság a hegyet egységesen és kizárólagosan csak Esztramosnak nevezi és a térképek újabb kiadásain már a helyesített nevet szerepeltették.

Hogy a zűrzavar még nagyobb legyen, az Aggteleki-hegyvidék ma forgalomban levő turista-térképén Ostromos-hegy néviratot olvashatunk.

A névproblémát sajátos módon, afféle salomoni ítélettel „oldja meg” az 1960-as években kiadott 1 : 10 000-es méretarányú térképsorozatunk, ahol a hegy egy része a bódvaszilasi lapra esik és ott a hegy lábánál az Esztramos nevet olvashatjuk, a hegy másik fele viszont a tornaszentandrás lapon Ostromos-hegy nevet visel.

A nevek ilyen kavardóságában felmerül a költői kérdés: „Minek nevezzek?”

Figyelemre méltó, hogy a megye napilapja, illetve annak riporterei, akik hirtudósukat nem múlt századi térképekből, hanem a helyszínen járva, a helyi lakossággal beszélgetve, az életből merítik, következetesen Esztramosnak nevezik a hegyet (pl.

13). Esztramosként írnak róla a helyi származású, tehát a helynevet illetően közvetlenül a forrásból merítő szakemberek is, akik személyes helyi ismereteikre és nem sokszorosan közvetett irodalmi adatokra támaszkodnak (pl. 14).

Az Ostromos névre vonatkozólag minden bizonyítással helytálló Boros Ádám professzor megállapítása, hogy az újabb keletű magyarosítási törekvések, afféle álnépetimológia szüleménye.

Marad tehát egyrészt a kétségtelenül eredeti, a Bél Mátyás által 1720 körül, valamint az I. katonai felvétel és a hozzá tartozó Landesbeschreibung által 1784-ben hitelesített *Esztramos* név, amelyet a közel és távoli vidék népe és a helyi sajtó ma is általánosan és kizárólagosan használ;

másrészt a múlt századi térképek révén a földtani és őslénytani szakirodalomban többnyire, az idegennyelvű szakpublikációkban pedig jóformán kizárólagosan használt *Osztramos* név.

A hegy két elnevezése között Jánossy Dénes a közelmúltban már hidat vert, midőn egy az esztramosi őslénytani kutatások során felfedezett, eddig ismeretlen ősrágcsálónak az *Estramomys* rendszer-tani nevet, a pliocénnek egy az esztramosi leletek révén megismert szakaszának pedig az *estramontium* rétegtani elnevezést adta. Az esztramosi paleontológiai kutatásokról beszámoló *idegennyelvű publikációiban* Jánossy a hegyet azonban továbbra is Osztramosnak nevezi, mert különben a külföldi szakemberek azt hihetnék, hogy a régebbi publikációkban előforduló Osztramos és az újabb emlegetett Esztramos két különböző lelőhely. Ugyanakkor Jánossy az idegennyelvű publikációiban leírt *Estramomys* és *estramontium* tudományos elnevezésekhez magyarázatul hozzáfűzte, hogy a rendszer-tani, illetve rétegtani elnevezéseket a hegy eredeti népi nevéből formálta.

Ezzel a kérdés megoldásához érkezünk.

Az *Esztramos élő helynév*, amelyet a Felső-Bódva-medence és környékének lakossága egységesen így használ E-vel és soha másképp. Egy újonnan felfedezett barlang neve fölött vitatkozhatunk, hogy az Göte-zsomboly vagy Cickány-zsomboly legyen-e, de egy *élő, népi* földrajzi nevet el kell fogadnunk úgy ahogy van, ezáltal tehát Esztramosként.

Az más lapra tartozik, hogy a nemzetközi szakirodalom számára fontosabb a félreérthetetlen egyértelműség, mint a magyar nyelvészeti helyesség. Míthogy pedig a korábbi idegennyelvű földtani, de különösen az őslénytani publikációkban következetesen az Osztramos név szerepelt, *ott* — de csakis *ott* — megengedhető az Osztramos használata, de még *ott* is helyesebb lenne azt az Esztramos név mögött azt zárójelben feltüntetni.

A magyar nyelvű dolgozatokban, közleményekben és ismertetésekben azonban használjuk a jövőben egységesen és kizárólagosan az *élő, népi* Esztramos nevet.

Dr. Dénes György
Vizsgázóképzési Tudományos Kutató
Intézet
H—1088 Budapest, Rákóczi út 41.

IRODALOM

1. **DÉNES GYÖRGY**: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrás ikerszentélyes templom. — A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XI. 1972. p. 83—103.
2. **BÉL MÁTYÁS**: Notitia Hungariae novae historico geographica. Comitatus Tornensis. — Kézirat az esztergomi Püspöki Levéltárban.
3. **Magyar Életrajzi Lexikon**. I. Budapest, 1967. p. 163.
4. **GÖRÖG DEMETER**: Magyar Átlás azaz Magyar, Horvát és Tót országok vármegyéi. Bécs, 1802—1811. — Magyar Atlas. Pest, 1848. — Magyar Atlas. Pest, 1860.
5. **THIELE, J. C. v.**: Das Königreich Ungarn. III. Kassa. 1833. p. 138.
6. **KESZLER BORBÁLA**: Szókezdő mássalhangzó-torlódások magánhangzó-előttétellel való feloldása korai jövevényszavainkban. — Magyar Nyelv. LXII. 1966. I. p. 36—46.
7. **HEVESI JOLÁN**: Miért ostromos az Ostromos? — Magyar Nemzet. 1965. febr. 7. p. 14.
8. **STRÖMPL GÁBOR**: Előzetes jelentés. — Közlemények a Magyarhoni Földtani Társulat Barlangkutató Bizottságából. 1912. 2. p. 329.
9. **BOROS ÁDÁM**: Bryogeographie und bryoflora Ungarns. Budapest, 1968. p. 77—78, 80.
10. **BOROS ÁDÁM**: „Ostromos” hegy. — Élet és Tudomány. XXV. 30. 1970. VII. 24. p. 1394.
11. **PANTÓ GÁBOR**: Szerkezeti és ércképződési megfigyelések a rudabányai vasércvonulaton. — MÁFI Évi Jelentése. A) Működési jelentések. 1945—47. I.
12. **BALOGH KÁLMÁN—PANTÓ GÁBOR**: A Rudabányai-hegység földtana. MÁFI Évi Jelentése. 1949.
13. **POZSONYI**: Tülteljesítik tervüket az Esztramos kőbányászai. — Észak-Magyarország. 1973. ápr. 12.
14. **H. SZABÓ BÉLA**: Észak-Magyarország tervezett természetvédelmi területei. — Borsodi Szemle. XVIII. 1973. IV. p. 17

TO THE PROBLEM OF MT. ESZTRAMOS' NAME

On account of the presence of iron ore, fossils, caves and a peculiar flora on Mt. Esztramos soaring on the bank of the Bódva river in Northeast Hungary, this area is kept on record and mentioned in numerous publications by geologists, paleontologists, speleologists and botanists alike.

The two earliest written records of the name date from the 18th century and both refer to it as Esztramos. On the map generally used during the 19th century, however, the name Osztramos can be read. Therefore the specialists, mainly geologists and paleontologists, who used the map, referred to the mount under that name in their papers. Many workers used the name Ostromos sounding more Hungarian-like. The population of the region, however, still calls it Esztramos exclusively, like was referred to in the 18th-century descriptions.

Etymologically, the name derives from the Slavonic word *strmý* = steep, which according to the laws of the Hungarian language, has been widened to include vowels easing Hungarian spelling.

The name seems to have been introduced by Bohemian miners whom the Hungarian kings

brought to neighbouring Szentandrás village in the 12th century for working the iron ore deposit of Esztramos, or possibly by Slovak peasants let settle there by the feudal landowner in order to compensate for the loss of hands due to fights with the Turks.

Since the name used exclusively by local population is Esztramos (the same as that referred to in earliest written documents), this name is considered to be proper to have in general usage in the literature, though in non-Hungarian texts it is advisable to indicate in brackets the name Osztramos too, in order to avoid misunderstanding.

К ВОПРОСУ НАЗВАНИЯ ГОРЫ ЭСТРАМОШ

Гора Эстрамош, располагающаяся на северо-востоке Венгрии, на берегу реки Бодва, ввиду наличия железной руды, ископаемых органических остатков, пещер и своеобразной флоры, упоминается в многочисленных публикациях геологами, палеонтологами, спелеологами и ботаниками.

Два древнейших письменных документа с названием рассматриваемой горы дошло до нас от XVIII века и в обоих документах фигурирует название Эстрамош. Однако, на карте, всеобщие пользовавшейся в XIX веке, написано название Острамош. Таким образом, пользовавшийся картой специалисты, в основном геологи и палеонтологи, в своих научных публикациях писали о горе под этим названием. Многие упоминают её под названием Оштрамош, звучащее более удачно по-венгерски. Однако, население района в настоящее время все еще единогласно называет гору Эстрамошем, точно так, как это делалось в описаниях XVIII века.

Наименование происходит от характерного для горы славянского слова *strmu* = крутой, которое, соответственно законам венгерского языка, дополнилось гласными для облегчения произношения на устах венгерского народа.

Название горы было введено, по-видимому, чешскими шахтерами, поселенными в XII веке венгерскими королями в соседней деревне Сентадраш для разработки месторождения железной руды Эстрамош, или же словацкими крестьянами поселенными помещиком та же с целью пополнения населения сильно разреженного вследствие нашествий турков.

Поскольку местное население применяет только лишь название Эстрамош (так же называется гора и в древнейших письменных документах), считается правильным применять это же название во всей соответствующей литературе, но в текстах, публикуемых не на венгерском языке, целесообразно указать в скобках также и название Острамош.